İSMAİL GASPIRALI
SEÇİLMİŞ ESERLERİ: IV

Eğitim Yazıları
(Usûl-i Cedit Eğitim Hakkındaki Yazıları, Eserleri)

Hazırlayan:
Yavuz Akpınar

ÖTÜKEN

İçindekiler

Önsöz 7

Giriş

İsmail Gaspıralı'nın Dünya Görüşünde Eğitimin Yeri: Niçin Önce Eğitim? 11
Büyük Dönüşümü Başlatacak Güç: Matbuat. Eğitim İçin Matbaa ve Neşriyatın Önemi 23
Eğitim Konusundaki Faaliyetlerine Genel Bir Bakış 27

I. Bölüm
Tercüman'da Eğitimle İlgili Yazıları / 13

II. Bölüm
Kitapları ve Konferansı

Mektep ve Usûl-i Cedit Nedir? 1897 457
Rehber-i Muallimîn yaki Muallimlere Yoldaş, 1898 471
Tedrisat-ı Umumiye Hakkında Konferans, Sıratı Müstakim, 1909..... 505

Ek Metinler

İbret Alınacak Sözler, İkdam 1914 531
İsmail Bey Gasprinski ile Mülakat, Tasvir-i Efkâr 1914 539
Açıklamalar 550
Tercüman'daki Yazılarının Yıllara Göre Toplu Listesi 576

Şahıs Adları Dizini 583

ÖNSÖZ

İsmail Gaspıralı'nın "Seçilmiş Eserleri" adı altında yayımladığımız külliyatının 4. ve son cildini, (Usul-i Cedit eğitim) konusunda yazdığı eserler oluşturmaktadır. Bu kitaba *"Eğitim Yazıları"* adı tarafımızdan verilmiştir.

Gaspıralı'nın "maarif", "eğitim-öğretim" hakkındaki fikirleri sadece *Tercüman* gazetesindeki yazılarında açıklananlardan ibaret değildir. Eğitim konusundaki görüş ve tekliflerinin geniş bir yer tuttuğu *Rusya Müslümanları* adlı eseriyle roman ve hikâyeleri, tarafımızdan daha önce neşredilmiştir.

Bu kitapta, Gaspıralı'nın doğrudan doğruya eğitimle alâkalı eserleri bir araya getirilmiştir.

"Giriş"te onun niçin eğitim meselesine öncelikli olarak yer verdiği açıklanmış, ayrıca eğitim faaliyetleri ana hatlarıyla ele alınmıştır.

Birinci bölümde, Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinde 1883-1914 yılları arasında neşretmiş olduğu yazılar, kronolojik bir sıra içinde verilmiştir.

İkinci bölümde ise, eğitimle ilgili iki küçük kitabı ve bir konferansı yer almış bulunmaktadır. Kitapları, *"Mektep ve Usûl-i Cedid Nedir"* (1897) ile *"Rehber-i Muallimîn yaki Muallimlere Yoldaş"* (1898)'tır. Konferansı ise, 1909'da İstanbul'a geldiğinde Fevziye Kıraathanesi'nde yaptığı bir konuşmadan ibarettir ve *"Tedrisat-ı Umumiye Hakkında Konferans"* adıyla *Sırat-ı Müstakim*'de yayımlanmıştır.

Bunların dışında, 1914'te İstanbul'a son gelişinde, *Tasvir-i Efkâr* ve *İkdam* gazetesi muhabirlerinin Gaspıralı ile yaptığı iki röportajı da kitaba ek metinler olarak alma ihtiyacı duyduk; çünkü her iki röportaj da bu büyük düşünü-

rün eğitim konusundaki fikir ve faaliyetlerini idrak etme hususunda okuyucuya ışık tutmakta ve onun bu kitapta topladığımız yazılarını, eserlerini daha iyi anlamamıza yardım etmektedir.

Gaspıralı'nın savtî usûl adını verdiği, fonetik metotla yazdığı ve daha sonra yıllarca geliştirerek, genişleterek yeni baskılarını yaptığı ve usûl-i cedit eğitimle karışıp kaynaşan *Hoca-i Sıbyan* adlı alfabe ve okuma kitabı niteliğindeki eseri ise bu kitaba alınmamıştır; çünkü bu eserde, ana dili Türkçe olan bir çocuğa birkaç ünlü ve birkaç ünsüz sesi karşılayan harflerden oluşan, günlük hayatta kullanılan ve okul çağındaki bir çocuğun bile rahatça bildiği kelimelerden hareket edilerek okuma-yazma öğretilmekte idi. Bu kitaba aldığımız *"Mektep ve Usûl-i Cedid nedir"* ile *"Rehber-i Muallimîn yaki Muallimlere Yoldaş"* adlı eserlerinde bu sistem tekrar açıklanmış, *Hoca-i Sıbyan*'daki kadar çok olmasa da benzer örnekler verilmiştir. Bu yüzden *Hoca-i Sıbyan*'ı bu cilde alarak eserin hacmini daha da genişletmek istemedik.

Ayrıca Gaspıralı'nın eğitim konusundaki nazarî fikirlerinin neler olduğunu, bu fikirlerin kaynağını ve nasıl uygulanmaları gerektiği hakkındaki tekliflerini bu kitapta ele alacak değiliz. Şimdiki amacımız, onun eğitim konusunda yazmış olduğu belli başlı eserleri bir araya getirerek geniş okuyucu zümresine sunmak ve genç araştırmacılara bu konuda yeni incelemeler yapma imkânı hazırlamaktır.

Nitekim, daha bu eser yayımlanmadan önce derlediğimiz metinlere dayanarak iki tez yapılmıştır: Selçuk Türkyılmaz, hem derlediğimiz bu metinleri hem de *Tercüman* gazetesinin tamamını inceleyerek, bizim danışmanlığımızda *"İsmail Gaspıralı'nın Eğitim Anlayışı"* (Ege Üniversitesi, 2013) adlı doktora tezini; Esra Dinçay da Yrd. Doç. Dr. Sabahattin Çağın'ın yönetiminde *"İsmail Gaspıralı'nın Edebî Eserlerinde Eğitim Sorunları Üzerine Bir Araştırma"* (Dokuz Eylül Üniversitesi 2016) adlı yüksek lisans tezini hazırla-

mıştır. Bunları gelecekte daha yeni araştırmaların takip edeceğine inanıyoruz. Çünkü bu kitabın neşriyle, orijinal metinlere ulaşma ve Arap harflerinden bu metinleri okuma gibi engeller ortadan kalkmış bulunmaktadır.

Metinleri hangi prensiplere uyarak neşre hazırladığımızı bu ciltte tekrar açıklamaya da lüzum görmedik; çünkü diğer ciltlerde bu konuda yeterli açıklamaları zaten yapmıştık.

Bu ciltte diğerlerinden farklı olarak, metinlerin sonuna kitapta adları geçen bazı şahıslar, kurumlar, eserler vs. hakkında "Açıklamalar" ekledik. Açıklanan isimlerin üzerine metinde (*) yıldız işareti konulmuştur. Hakkında rahatlıkla bilgi bulunabilecek Ahmet Ağayev [Ağaoğlu], Sadri Maksudi [Arsal], Abdullah Battal-Taymas, Musa Carullah Bigi vs. gibi şahsiyetler için açıklama yazmaya lüzum duymadık. Bazı şahsiyetler içinse açıklama yazmak istedik ama metinlerde verilenlerden daha fazla bilgi elde edemediğimiz için yazamadık ve bu gibi şahsiyetlerin isimlerinin üzerine de işaret koymadık. Ayrıca, metinlerde haklarında yeterli bilgi verilen şahısların da "Açıklamalar" kısmında yeniden ele alınmasına lüzum görülmemiştir.

Gaspıralı'nın (Usûl-i Cedit eğitim) konusundaki eserlerinin de neşrettiğimiz diğer eserleri gibi ilgiyle karşılanmasını, yeni araştırmalara temel teşkil etmesini ümit ediyoruz.

Gaspıralı'nın "Seçilmiş Eserleri"nin 4. cildini de yayımlayarak Türklüğe önemli bir hizmette bulunduklarına inandığımız Ötüken Yayınevi ilgililerine minnettarız ve onlara tekrar teşekkürü bir borç biliyoruz.

Yavuz Akpınar

13.7.2017, İzmir

Gaspıralı'nın Dünya Görüşünde Eğitimin Yeri: Niçin Önce Eğitim?

Gaspıralı'nın eğitim anlayışı ve bu konudaki bütün faaliyetleri, doğrudan doğruya onun dünya görüşü ve ideallerine bağlıdır. Dolayısıyla "Rusya Müslümanları"nın[1] eğitimi Gaspıralı için amaç değil, ancak bir vasıtadır. Onun amacı veya ideali, modern bir Türk-İslâm dünyası oluşturmaktır. Eğitim, bu ideale ulaşmak için atılması gereken ilk adım veya bir temeldir. Bu sebeple, Gaspıralı'nın eğitim konusundaki faaliyetlerine ve düşüncelerinin ne olduğuna geçmeden önce, onun bu dünya görüşünün nasıl ve hangi şartlar altında şekillendiğine göz atmak gerekir.

İsmail Gaspıralı üzerinde çalışan araştırmacıların çoğu, onun Müslüman bir Türk çocuğu olarak Pan-Slavist görüşlerin veya katı Rus milliyetçiliğinin hâkim olduğu askerî

[1] "Rusya Müslümanları" terimi, bir yandan Çarlık yönetiminin "Türk" ismini yasaklaması, milliyetçik hareketlerini dikkatle takip etmesi gibi sebeplerle, diğer yandan Rusya Türkleri arasında henüz millî şuur (milliyet bilinci) yeterince olgunlaşmadığı için Gaspıralı ve zamanın diğer fikir adamları tarafından da bazen mecburen, bazen isteyerek kullanılmış geniş kapsamlı bir tabirdir. Gaspıralı bu tabirle ilk planda Rusya Türklerini kastediyordu ama unutmamak gerekir ki aslen Türk olmayan Acarları, Dağıstan Müslümanlarını, Tacikleri de bu tabirin içinde düşünüyordu. Hatta daha geniş açıdan bakarsak Gaspıralı bütün dünya Müslümanlarının batılılaşma ve eğitim meselelerini de ihmal etmiş değildir. Tasarladığı ve uygulanmasını sağlamaya çalıştığı batılılaşma projesi, aslında sadece Rusya Türkleri için değil, bütün dünya Müslümanları içindi. Kahire'de toplamak istediği "Müslüman Kongresi" ve Hindistan'da tanıtmaya çalıştığı "savtî alfabe" ve "usûl-i cedit", onun bu amacını açıkça göstermektedir.

okullarda, kendi millî kimliğini acı hakikatler içinde idrak ettiği kanaatindedir. Bu okullarda edindiği bilgi ve tecrübe ile Gaspıralı'nın Türk-Müslüman toplumuyla, Rus-Hristiyan toplumu arasındaki farklılıklar, bu farklılıkların sebepleri üzerinde çocukluk ve ilk gençlik yıllarından itibaren düşünmeye başlamasını sağlamıştır. Kırım'da tutucu bir Müslüman muhitte, Türk bir ailede, yıllarca Rus yönetiminde tercümanlık yapmış bir babanın oğlu olarak dünyaya gözlerini açmıştı. İster istemez kendi toplumu ile Rus toplumunu mukayese edecek, aradaki farklılıkların sebepleri üzerinde düşünecekti.

19. yüzyılın ortalarında Rusya'da güçlü bir ideolojiye dönüşen, asker ve aydınlar arasında geniş bir kesim tarafından benimsenen Panslavizm veya katı Rus milliyetçiliği, özellikle askerî okullarda çok etkiliydi. Bu muhitte genel olarak Müslümanlar ve Türklerin düşman olarak görülmesi, aşağılanması; Moskova'da askerî lisede gördükleri, öğrendikleri İsmail Bey'in millî kimliğini şekillendirmeye başlamıştı. Girit Müslümanlarının Ortodoks Rum milliyetçiler tarafından katledildiği haberlerinin, öğrencisi olduğu askerî lisedeki birçok Rus öğretmen ve öğrenci arasında memnuniyet ve sevinçle karşılanması; İslâm ve Türk aleyhtarı görüşlerin burada geniş kabul görmesi, Gaspıralı için bardağı taşıran son damla oldu. Girit Müslümanlarına yardım etmek için okuldan kaçması ve sonuçta liseden atılması onun hayatındaki en önemli hadiselerden biri ve kaderini belirleyen kırılma noktasıdır. Bu hadise onun millî bilincinin şekillenmeye başladığını ve kendi toplumu için bir şeyler yapma ihtiyacı içinde olduğunu gösterir.

Askerî liseden atıldıktan sonra, 1868 yılında Bahçesaray'da Zincirli Medrese'de Rusça öğretmeni olarak görevlendirilmesi, ona modern Rus eğitimi ile medresedeki eğitimi karşılaştırma imkânı verir. Zincirli Medrese'deki bu tecrübesi, İsmail Bey'in Doğu-Batı, Müslüman-Hristiyan

(Ortodoks-Rus) eğitim sistemlerini, bu iki dünya arasındaki farklılıkları ve sürtüşmeleri daha iyi anlamasına, aynı zamanda kendisini iyice sorgulamasına ve millî kimliği üzerinde daha da ciddi bir şekilde düşünmesine sebep olur. Burada Müslüman-Türk dünyasının her açıdan zayıflığı, bilgisizliği, bunun aksine Batı'nın, Hristiyan-Rus dünyasının ise birçok bakımdan bilgili ve güçlü olması onun iyice dikkatini çekmiştir, diyebiliriz. Ortodoks Rus kültürünün ve onu daha fazla güçlendirmek isteyen Pan-Slavist düşüncelerin ilham kaynağının Avrupa olduğunu anlaması herhalde zor olmamıştır. 18 ve 19. yüzyıllarda Rusya'da Avrupa medeniyetinden Rusçaya yapılan fikrî, edebî, ilmî tercümeler; çeşitli açılardan Rusya ve Avrupa'yı karşılaştıran eserlerin ortaya çıkması; Rus soylularının, aydınlarının Avrupa'yla yakın ilişkileri vs. onları Müslümanlardan daha güçlü ve bilgili kılan "medeniyet" kaynağının Avrupa'da olduğunu zaten gösteriyordu.

Bütün bu sebeplerle, Zincirli Medrese'deki mecburi öğretmenliği bittikten sonra ilk fırsatta Batı Avrupa seyahatine çıkması, özellikle Paris'te dört yıla (1871-1874) yakın bir süre kalıp birçok açıdan Batı dünyasını anlamaya çalışması bir tesadüf değil, "medeniyet kaynağı"nın yerinde görülmesi, incelenmesi amacıyla düşünülerek verilmiş önemli bir karardı. Fransa'daki gözlemleri ve edindiği bilgiler, daha sonraki yıllarda yazdığı *Rusya Müslümanları*, *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene*, *Frengistan Mektupları*, *Darürrahat Müslümanları* gibi eserlerine büyük ölçüde yansır. Bu eserlerinde, Batı medeniyetini dünyada güçlü kılan hususların sadece bilgi ve teknoloji üstünlüğü olmadığını, bunların yanında Avrupa'da sosyal, siyasî ve iktisadî sahadaki ilerlemelerin, cemiyette benimsenmiş adalet ve eşitlik fikirlerinin de önemli rol oynadığını ifade eder. Ayrıca, bütün bu gelişmelerde pozitif düşünceye dayanan eğitim sisteminin önemli bir rolü olduğu kanaatindedir.

Gaspıralı daha ilk eserinde fikir hayatının ana hatlarını çizmiş bulunuyordu. Kırım'da Rusça yayımlanan *Tavrida* gazetesine *Bahçesaray Mektupları*'nı yazarak gerçekleştirmek istediği fikirleri için Rus muhitinin nabzını yokladı. Olumlu tepkilerle karşılaştığı için bu makalesindeki fikirlerini yeniden işledi, daha da olgunlaştırdı, *Rusya Müslümanları* adını vererek aynı gazetede tekrar yayımladı ve ardından 1881'de kitap olarak da bastırdı. Bu eserinde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaya karşı çıkması, eğitimde ana dilin önemi üzerinde ısrarla durması, onun olgunlaşan milliyetçilik anlayışının bir tezahürü olarak görülmelidir.

Diğer yandan Gaspıralı, Avrupa toplumlarındaki vatandaşlık bilincinin ve bunun tabiî sonucu olan milliyetçilik duygusunun toplum ve devleti daha güçlü kıldığını, toplumla devleti kaynaştırdığını, devletin de vatandaşlarına keyfî değil, kanunlar çerçevesinde adalet ve eşitlikle muamele etmeye çalıştığını düşünüyordu. Aynı zamanda Batı toplum ve devletlerinin demokratik anlayışları sebebiyle, yönetimleri altındaki diğer halklara tanımış oldukları hakların, hem bu ülkelerin birliğini sağladığını hem de her türlü gelişimin önünü açtığını ileri sürüyordu. *Rusya Müslümanları* adlı eserinde bu fikrini şöyle dile getirir:

> "Milliyete ve bir devlet içinde yaşayan kavimlerin her bakımdan birbirine eşit olduğu fikrine saygı gösterilen bir başka siyasi sisteme müracaat edilince, bu sistemin devletin birliğini sağlamaya en iyi şekilde hizmet ettiğini, aynı zamanda eğitime, gelişmeye, emeğin ve hayatın daha iyi düzenlenmesine yardımcı olduğunu görürüz. Bu sistem kendisinde doğruluğu ve adaleti taşıdığı için çok caziptir ve dünyanın medenî halklarının çoğu arasında yürürlüktedir."[2]

[2] İ. Gaspıralı, *Seçilmiş Eserleri-2, Fikri Eserleri*, Neşre hazırlayan: Yavuz Akpınar, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 5. bs., 2016, s. 96-97.

Yazısının devamında, burada kastedilenin "medenî halklar"ın Almanlar, Fransızlar, İngilizler, Amerikalılar olduğunu açıklar.

Avrupa seyahatinden sonra bir yıl kadar kaldığı İstanbul'da yakından izleme imkânı bulduğu Osmanlı hayatı ve reformları da Müslüman bir toplumun Batılılaşma hamleleri olarak Gaspıralı için somut bir örnek teşkil etmiş, olumlu ve olumsuz yönleriyle onun dünya görüşü üzerinde etkili olmuştur. Böylece onun zihninde Doğu-Batı, Müslüman-Hristiyan kavramları tam olarak yerine oturur. 1875 yılı başlarında Kırım'a döndüğünde artık ne yapacağına, işe nereden başlayacağına karar vermiş olmalıdır.

Milliyet duygusunun toplum ve devlet için önemine inanan bir kimsenin tarihe ilgi duymaması imkânsızdır. Nitekim Gaspıralı'nın Türk ve İslâm tarihi, medeniyeti hakkında Avrupa'da ve Rusya'da neşredilen ilmî eserlerin önemli bir kısmından haberdar olduğu, en azından bazılarını dikkatli bir şekilde incelediği, yazılarından açıkça anlaşılmaktadır.

Gaspıralı'ya göre; Türk kavimleri dünyada geniş bir coğrafyaya yayılmış, kimileri asırlarca birbirleriyle yakın ilişki içinde bulunmamış, böylece zamanla dillerinde, yaşam biçimlerinde ve kültürlerinde farklılıklar ortaya çıkmış, hepsini kapsayan müşterek Türk "kimliği" unutulmuş, kabile isimleri millî kimlik yerini tutmaya başlamıştır:

> "Milletimiz büyük bir millettir. Zaman ve mekân ve mesafe tesirleriyle fırka fırka ayrılıp birbirini bilmez ve anlamaz dereceye geldiği ve 'Türk' ism-i âlîsini unutup kimi Tatar, kimi Karapapaḫ, kimi Kazak, kimi Tarança namları ile dağılıp ufaldıkları malumdur."[3]

[3] İ. Gaspıralı, "Lisan Meselesi-1", *Seçilmiş Eserleri-3, Dil-Edebiyat Seyahat Yazıları*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008, s. 77. Gaspıralı, 1881'de yayımladığı *Tonguç*'taki "Söz-i evvel" adlı yazısında da edebî dil meselesini ele almıştır.

Ümmet döneminde yaşamakta olan bu Türk kavimlerinin milletleşme süreci içine girmeleri artık kaçınılmazdır. Çünkü dünya, deniz ve kara ulaşımında yelkenli gemiler ve kervanlarla katedilen uzun ve zahmetli yollardan kurtulmaya başlamıştır. Vapurlar ve trenler, ulaşım müddetini azaltarak ticareti ve seyahati kolaylaştırmış, toplumları birbirine yakınlaştırmaya başlamış, karşılıklı iletişimi ve etkileşimi hızlandırmıştır. Gaspıralı, mukadder olan milletleşme sürecinde Türk kavimleri arasında tarih boyunca oluşmuş farklılıkların eğitim vasıtasıyla ortadan kaldırılması gerektiği kanaatindedir.

Böyle bir gelişme sürecinde, çoğu mahallî şivelerle konuşan Türk kavimlerini, tek edebî dil çatısı altında toplayarak millet olmanın temel şartlarından birini yerine getirmek, Gaspıralı'nın öncelikli hedefi olur. Kendi ifadesine göre daha *Tercüman* gazetesini çıkarmadan önce nasıl bir dille yazmak gerektiği hakkında çok düşünmüş ve hazırlık yapmıştır. Bunu, dille ilgili bir tartışmasında Ataullah Bayezidof'a verdiği cevapta açıklar:

> "Muharrirliğe başlamazdan mukaddem eski Tatar tilini biz de köp izledik. *Baburname*'de, *Şecere-i Türkî*'de eski güzel til gördük; lakin bunlar da Türk tilidir. Tatar tili göremedik."[4]

Ona göre, Türk dünyasında en gelişmiş edebiyata sahip olmalarına rağmen Osmanlı Türklerinin kullandıkları yazı dili, "kavmî olma" (millî dil Y. A.) niteliğinden uzaklaşmış, resmî dil olarak artık "kâtipler şivesi" hâline gelmiş ve diğer Türk kavimlerinin de edebî dili olma imkânını kaybetmiştir:

> "Osmanlı şive-i Türkîsi ziyade işlenmiş ve edebiyatı gayrilere göre zengin ve ilerlemiş olduğundan, akvâm-ı Türkî

[4] *a. g. y.*, s. 79.

> beyninde meydan alacağını zannedenler bar ise de biz bu zanda değiliz; çünkü Osmanlı şivesi, has Türkî'den ziyade uzaklaşmıştır ve kavmî lügatleri terk edip Arabî ve Farsî ve gayri dillerden gayet çok kelimeler kabul edip şivelerin en gücü ve kavmî dilin ögey oğlu olmuştur. Kavmî olmayan dil, öz dairesinin hâricine geçemez. Zannımıza göre Osmanlı şivesi kavmî bir lisan değil; divanhaneler ve memurlar şivesidir. Bu bir şivedir ki Kaşgarlı bir Tatar için ne kadar güç ve çetin ise, Anadolulu kaba bir Türk için dahi belki şu kadar güçtür. Anadan öğrenilmez üç dilin tahsiline ve karışılmasına muhtaçtır."[5]

Gaspıralı bu tespitlerinden hareket ederek, sade Türkçeyi (İstanbul'da halkın konuştuğu dili), milletleşme süreci içinde bütün Türk dünyasının edebî dili hâline getirmeye karar vermiştir.

Diğer yandan Gaspıralı, bir "millet" için soy, dil ve din birliğinin çok önemli olduğuna inanıyordu. Türk kavimlerinin ekseriyetinin içinde yer aldığı İslâmiyet zaten onları güçlü bir şekilde birbirlerine bağlıyordu. 19. asırda bu ortaklığa bilinçli bir şekilde, bütün Türk kavimlerine tek bir soyun dalları olduğu fikrini aşılayarak, onları modern bir toplum yani millet hâline getirme faaliyetlerine başlanmalıydı. Böylece Gaspıralı, din ve milliyeti birbiriyle çelişen, birbirini dışlayan kavramlar olarak değil aksine birbirini güçlendiren kavramlar olarak ele alır:

> "Milleti millet eden iki şeydir: Biri tevhid-i din, biri tevhid-i lisandır. Bunların her kaysı olmaz ise ya ki bozulur ise millet payesinden, derecesinden tüşer; belki inkıraza yol tutar."[6]

Dil anlayışını birleştirmekle Türk dünyasında yazı dili bütünlüğünü sağlamayı (ortak edebî dil), din anlayışını birleştirmekle de İslâm dünyasında (sadece Rusya Müslü-

---

[5] İ. Gaspıralı, "Lisan-ı Türkî Şiveleri", *a. g .y.*, s. 28-29.

[6] İ. Gaspıralı, "Lisan Meselesi-1", *a. g. y.*, s. 76.

manları arasında değil) dini hurafelerden arındırmayı, İslâm'ın ilk dönemlerindeki özüne dönüşü kastediyordu. Bu görüş, daha eski dönemlerde temsilcileri olmasına rağmen, daha çok 19. asrın ortalarından itibaren birçok İslâm âlimi tarafından ileri sürülmüş, gerekçeleri tartışılmış ve yaygınlaşmıştı. Gaspıralı ana hatlarıyla bu görüşe katılıyor, aynı zamanda "asrın ihtiyaçlarına göre İslâm dininin yeniden yorumlanmasına" da önem veriyordu. Zamanımıza kadar Gaspıralı'nın Müslümanların din anlayışını ıslah etme, her şeyden önce âyet ve hadîsleri rehber alarak, asrın bilimsel gelişmeleri ışığında İslâmiyet'i yeniden anlamaya çalışma yolundaki çabası ve bu hususta özellikle *Tercüman* gazetesinin oynadığı hiç küçümsenmeyecek rol, gereği gibi dikkati çekmemiştir. İsmail Bey'in İslâm dinini yeniden yorumlama hakkındaki düşünceleri, Türk tarihi, dili, kültürü hakkındaki görüşlerinin ve siyasî, sosyal, iktisadî meseleler karşısındaki tavırlarının gölgesinde kalmıştır. Bunun sebebi, belki de Gaspıralı'nın bir din âlimi olmaması ve özellikle *Tercüman*'da dinî konulardaki yazılarında oldukça dikkatli ve ihtiyatlı davranması,[7] aşırı muhafazakârların, bağnaz Müslümanların ithamlarından korunmak amacıyla çoğu kere kendini eski İslâm âlimlerinin görüşleri altında saklamış olmasıdır. Yenileşme hareketleri, 1905'te Rusya, 1906'da İran ve 1908'de Türkiye'deki meşrutiyet hareketlerinden sonra hız kazanınca, Gaspıralı da dinî görüşlerini daha açık bir şekilde ifade etmeye başlamıştır. Özellikle, medreselerin maddî-manevî yönden eksikliğini, kusurlarını, müderris ve muallimlerin yetersizliğini ifade ettiği yazılarında sözünü ettiğimiz tavrını daha belirgin bir şekilde ortaya koyar.

---

[7] Aslında *Tonguç*'taki yazısında din adamlarını sert bir dille eleştirmesi, cehaletle itham etmesi, esere basılması konusunda sansür görevlisi olarak rapor yazan Smirnof'un da dikkatini çekmişti. Gaspıralı'nın *Tercüman*'ı neşre başladıktan sonra yumuşak bir dil kullandığı, tenkitlerinde ılımlı olduğu ve halkı ikna etme yolunu seçtiği anlaşılıyor.

Onun İslâm dinî hakkındaki görüşlerinin orijinal bir yaklaşım olduğunu iddia etmiyoruz; Rusya'da Kursevî, Şehabeddin Mercanî gibi şahsiyetlerden itibaren değişim gösteren, dünyada Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh gibi âlimlerle ortaya çıkan yenilikçi İslâmcı hareketleri ana hatlarıyla benimsediğini anlatmak istiyoruz. Gaspıralı'yı, burada kendilerinden söz etme lüzumu duymadığımız birçok yenilikçi ve ıslahçı İslâm âliminden farklı kılan, Doğu-Batı, Müslüman-Hristiyan medeniyetleri arasında bir sentezden yana olmasıdır. Ş. Mercanî gibi bazı âlimler dinî konularda ıslahatçı veya kısmen yenilikçi olmalarına rağmen, Batılılaşma problemi karşısında suskundurlar. İslâm ve Türk dünyasında, şöyle veya böyle, Batılılaşma zaruretini başlı başına bir problem olarak ele alan, bu hareketin kusurlarını, eksikliklerini sıralayarak eleştiren, üstün yanlarını da objektif bir şekilde tespit eden, tanımlayan ilk şahsiyetlerin başında Gaspıralı gelir. Onun Batı medeniyetinde gördüğü en büyük eksiklik, mutlak hak ve hakkaniyet ilkesinden (veya mutlak adalet duygusundan) yoksun olmasıdır, Halbuki İslâm medeniyeti bu hususta, genelde nazarî planda kalsa bile, mutlak adalet fikrine sahip bulunmaktadır.

Gaspıralı, İslâm dininin özellikle Rusya Müslümanları arasında yeniden yorumlanmasında *Tercüman* gazetesindeki yazılarıyla ve İslâm dini ve medeniyeti hakkında yayımladığı bazı kitaplarla sanıldığından fazla etkili olmuştur. Özellikle kadınların İslâm dünyasındaki durumunu ele aldığı yazılarında, fikirlerini daha açık bir şekilde dile getirir. Kısacası Gaspıralı, gerçek anlamda bir "İslâmcıdır" ve onun bu yanı haksız bir şekilde "Türkçülüğünün" gölgesinde kalmıştır; onu hem İslâmcı hem de Türkçü olarak değerlendirmek gerekir.[8]

---

[8] Gaspıralı'nın dinî görüşlerini daha ayrıntılı bir şekilde ortaya koymak ve Rusya Müslümanları arasında yeni din anlayışının yaygınlaşmasındaki büyük rolünü, kendi yazılarında ileri sürdüğü fikirleri, tahlilleri

Gaspıralı, hem Türk dünyasının hem de İslâm âleminin ortak problemlerinden birinin de cehalet olduğunu tespit etmiştir. Onları bu cehalet karanlığından kurtarmak, güçlü kılmak için bilim ve teknolojiyle temaslarını sağlamak, bunların bir toplum için ne kadar önemli olduğunu Türklere ve Müslümanlara anlatmak gerekiyordu. Bu da ancak matbuat ve eğitimle mümkün olabilirdi. Bu sebeple yukarıda belirtildiği gibi İslâm'a akılcı ve asrî bir gözle bakma alışkanlığını yaygınlaştırmak; milletleşme süreci içine girmiş olan Türk kavimlerinin soy, dil ve din anlayışlarındaki yanlışlıkları, eksiklikleri belirlemek ve ortadan kaldırmak, İsmail Bey'in ilk yapacağı işler arasında yer almıştır.

Gaspıralı'nın eğitim anlayışı her şeyden önce "Batılılaşmaya" dayanır. O, İslâm toplumlarının Avrupa'dan alınacak bilgi ve teknolojiye karşı çıkacağını çok iyi bildiğinden, zamanında birçok İslâm âlimi tarafından ileri sürülen teze sarılır: Avrupalılar bilgi ve teknolojiyi İslâm dünyasından almış ve geliştirmiştir, İslâm dünyası ise eskisi kadar bilime ve eğitime önem vermediğinden gittikçe geri kalmış, eski parlak günleri unutmuş ve karanlığa gömülmüştür. O hâlde, zaten Müslümanların malı olan bilgi ve teknolojiyi Avrupalılardan geri almak, kâfirleşmek, Hristiyanlaşmak, Müslümanlıktan uzaklaşmak olarak görülemez. Gaspıralı savunduğu bu fikri ispat için, İslâm dünyasında bilim ve eğitimin vaktiyle bütün dünyadan ileri olduğunu gösteren örnekler verir; âyet ve hadîslerin bilimlere verdiği önemden söz eder; eski İslâm âlimlerinin bilime katkılarını sıralar. Bağnaz çevrelerin, modern eğitime gösterdikleri direnci kırmak amacıyla bilim ve eğitimin öneminden söz eden âyet ve hadîsleri birçok yazısında kullanır. Özellikle İslâm kadınlarının da okutulması, bir iş sahibi olması gerektiği fikrini kabul ettirmeye çalışır.

---

esas alarak ayrıca açıklamak gerekir. Burada onun bu yanına dikkati çekmekle yetiniyoruz.

Gaspıralı'nın fikir ve ideallerinin şekillenmesini kısaca ve ana hatlarıyla özetlemeye çalıştıktan sonra, Çarlık Rus yönetiminin kendi vatandaşı olan Müslümanlar hakkındaki siyasetini de belli başlı çizgileriyle hatırlatmak gerekir. Böylece İsmail Bey'in hangi şartlar altında neşriyat ve eğitim faaliyetlerine başlamış olduğu daha rahat anlaşılabilir. Bu konuda en açık kaynak Gaspıralı'nın *Rusya Müslümanları* eseridir. O, bu eserinde Çarlık Rus yönetiminin Müslümanlarla ilişkilerini tarihî boyut içinde ele almış, Rusların ve Müslümanların çoğu yerde bir arada yaşamalarına rağmen birbirlerini gerçek anlamda tanımadıkları sonucuna varmıştır. Rus yönetiminin Müslümanlar hakkındaki siyasetini olumlu ve olumsuz yönleriyle mümkün olduğu kadar yumuşak ve uyumlu bir dille gözden geçiren Gaspıralı, asimilasyon (Hristiyanlaştırma-Ruslaştırma) hareketinin başarılı olmadığını ve olmayacağını çeşitli örnekler vererek açıklamış; Müslümanlar için açılan ve sadece Rusça eğitim verilen Rus-Tatar mekteplerinin umulan sonucu vermediğini belirtmiş; Müslümanların kendi ana dillerinde eğitim yapmalarının lüzumunu her zaman ısrarla ileri sürmüş ve sonuç olarak, Rus yönetiminin Müslüman vatandaşlarına Ruslarla eşit haklar vermesi gerektiğini savunmuştur. Müslümanların gerçek anlamda vatandaşlık hukuku kazandıkları takdirde, Ruslarla kaynaşabileceğini ve Rusya'yı kendi devletleri olarak kabul edebileceklerini ifade etmiştir.

*"Rusya Müslümanları"*nın her bir kelimesi, her bir hükmü, iddiası, tenkit ve teklifleri çok iyi düşünülmüş, Rus aydınlarının tepkisi hesaba katılarak ustaca bir taktikle yazılmıştı. O, bu eseriyle hayatı boyunca takip edeceği yolu belirlemiş, gerçekleştirmek istediği temel fikirleri ortaya atmış oluyordu. Bu eser, Gaspıralı'nın kendisini hem Rus hem de Müslüman-Türk topluma takdimi ve kabul ettirmesi yolunda büyük bir başarı olarak değerlendirilmelidir. Rus yönetimiyle Müslümanlar ve Ortodoks Ruslarla Müs-

lümanlar arasında bir uzlaşmanın, yakınlaşmanın sağlanmasını amaçlayan bu görüşlerine karşılık, Rus yöneticileri, muhafazakâr Rus aydınları ve kilise çevresi, eski katı tavırlarını sürdürmekte kararlı görünüyorlardı. Rus yönetimi, tarihî boyuta sahip asimilasyon siyasetinden asla vazgeçmiyor, Müslüman vatandaşlarının cehaletten, ataletten kurtulmasına yardım edecek her türlü teşebbüsü engellemeye, zorlaştırmaya çalışıyordu:

> "Ruslar, yönetimleri altında bulunan Müslüman toplulukları ortadan kaldırmayı amaçlayan tek Avrupalı Hristiyan devlet olmuşlardı. Kullanılan metotlar ufak tefek farklarla her bölgede aynı kalıyordu. Bunları bulup çıkarmak zor değildi: Geleneksel köklü aydın sınıflarını tahrip etmek; İslâm dinine karşı savaşmak ve kütleleri kültürel yönden eritmek…"[9]

Genel çizgileriyle özetlemeye çalıştığımız bu şartlar içinde Gaspıralı, Rusya Türkleri için çok iyi düşünülmüş ve adım adım planlanmış, geniş ve bütünlük arz eden bir reform projesiyle ortaya çıktı. Rus okullarından öğrendikleri, Fransa ve Türkiye'de yaptığı incelemeler ve gözlemler, Rusya'da halk içindeki nabız yoklamaları, onun bu projesinin tutarlılığını ve uygulanma kabiliyetini sağladı. Kendisinden önce bazı aydınların (Namık Kemal, M. F. Ahundzade, Şokan Velihanov, Şehabeddin Mercanî vs.) çözüm yolu olarak ileri sürdüğü bazı görüşlerden de yararlanarak modernleşme projesini geliştirdi, *Tercüman* gazetesiyle de bu projesini çok yönlü bir şekilde başlattı.

Gaspıralı Rus yönetiminin önüne çıkartacağı engelleri aşabilmek için önce bir iş sahibi olmalı, toplumda ve Rus yönetimi nazarında önemli bir pozisyona gelmeliydi. Mev-

---

[9] A. Bennigsen-Lemercier C. Quelquejay, *Stepte Ezan Sesleri. Rus Egemenliği Altındaki İslamın 400 Yılı*, 5. bs., Çev: Nezih Uzel, İstanbul, İrfan Yayınevi, 1977, s. 42-43.

cut durumdan ustalıkla yararlandı. Mahallî idarelerde, az da olsa Müslümanlara bazı haklar verilmişti ama onlar, eğitimli olmadıkları ve çoğu Rusça bilmediği için bu haklarını doğru dürüst kullanamıyordu. Gaspıralı'nın Bahçesaray'ın mahallî yönetiminde kendine uygun bir iş bulması için fazla gayret göstermesine lüzum kalmadı; vasıfları ona bu kapıları kolaylıkla açmıştı. Bahçesaray Belediye Başkan Yardımcılığına ve bir yıl sonra Belediye Başkanlığına seçildi (1879). Böylece, Rus yönetimiyle sürekli resmî ilişkiler içine girmiş oldu. Onun bu pozisyonu matbaa kurmasına ve *Tercüman* gazetesini neşretme izni almasına belirli ölçüde yardımcı olmuştur.

Büyük Dönüşümü Başlatacak Güç: Matbuat Eğitim İçin Matbaa ve Neşriyatın Önemi

Avrupa'da geniş halk kitlelerinin cehalet ve hurafelerden, dinî bağnazlıktan kurtulmasında, bilgi ve teknolojinin yaygınlaşmasında matbaanın eseri olan kitaplar ve süreli yayınlar oldukça etkili olmuştu. Bunlar milletleşme sürecini hızlandırmış, hürriyetçi ve demokratik düşüncelerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştı. Bu gelişmelerin ardından hükûmetlerin halkın eğitimini bir görev olarak kabul edip parasız olarak eğitimi yaygınlaştırması, hem bilimleri geliştirmiş hem de hayatın her safhasında geniş ufuklar açarak sanayileşmeye, zenginleşmeye ve güçlü devletlerin oluşmasına sebep olmuştu.

Gaspıralı bu gelişmeleri çok iyi kavramış ve bazılarını da Avrupa seyahatinde gözlemleme imkânı bulmuştu. Bu sebeple, ideallerinin gerçekleşmesi için en önemli faaliyet alanı olarak matbuat ve eğitimi seçmiştir. Onun amacı, matbaası ve gazetesi *Tercüman*'la yapacağı neşriyatla mo-